

УДК 341.10/8:341.171

ПРО ПРЯМУ ДІЮ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Валентина ЧАЙКОВСЬКА,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

SUMMARY

The problem of the direct effect of the Ukraine–European Union Association Agreement in the legal system of Ukraine is analyzed. The presence of uncertainty at the legislative level with respect to direct effect (direct application) of the Ukraine–EU Association Agreement in the legal system of Ukraine is substantiated. The necessity of a special law concerning the direct effect of the Ukraine–European Union Association Agreement, which will promote European integration and ensuring the rights and legal interests of economic subjects.

Key words: Ukraine–European Union Association Agreement, direct effect, international treaty, European Union, European Union Law.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається проблема прямої дії Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у правовій системі України. Обґрунтовується наявність невизначеності на законодавчому рівні щодо прямої дії (безпосереднього застосування) Угоди про асоціації між Україною та Європейським Союзом чи окремих її положень у правовій системі України. Наголошується на необхідності прийняття спеціального закону щодо прямої дії Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що сприятиме євроінтеграції та забезпеченню прав і законних інтересів суб'єктів господарювання.

Ключові слова: Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, пряма дія, міжнародний договір, Європейський Союз, право Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – УАЄС) створило для України нову правову базу. УАЄС стосується багатьох питань зовнішньоекономічної діяльності. У цьому контексті виникає запитання про пряму дію УАЄС в правовій системі України щодо безпосереднього її застосування до господарських відносин у разі недотримання Україною зобов'язань щодо внесення змін до національного законодавства. Вирішення питання щодо поширення прямої дії на УАЄС чи її окремих положень дозволить визначитись із додатковими заходами гарантування прав та законних інтересів суб'єктів господарювання під час здійснення господарської діяльності.

Окрім правові та економічні аспекти Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) досліджували такі вчені, як Т.М. Анакіна, О.К. Вишняков, І.В. Влялько, О.О. Ганзенко, І.В. Єдгарова, Г.О. Михайлюк, В.І. Муравйов, А.О. Олефір, В.В. Трюхан та інші. Водночас проблема прямої дії УАЄС у правовій системі України й досі залишається невирішеною.

Метою статті є встановлення, чи застосовується принцип прямої дії до УАЄС у правовій системі України та надання відповідних рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. С.Ю. Кашкін зазначає, що «принцип прямої дії права ЄС означає здатність норм цієї правової системи наділяти фізичних та юридичних осіб суб'єктивними правами та обов'язками, які підлягають судовому захисту <...>, а громадяни чи юридичні особи можуть посылатись на відповідні нормативні приписи при розгляді справ у національних судах» [1, с. 130–131].

У свою чергу І. Енгстрем, досліджуючи принцип прямої дії права ЄС, зазначає, що норма права ЄС може застосовуватись або з метою заміни «конфліктуючої» з нею норми, або для того, що взагалі відмовитись від застосування національної норми. Хоча наділення правами й має значення для відповіді на питання про пряму дію, той факт, що норма не наділяє правами індивідів, не заважає їй діяти в національній системі права [2, с. 99]. На підтвердження своєї позиції вказаний учений наводить цікавий висновок Суду ЄС за справою С–287/98(2000) від 19 вересня 2000 р. (Linster Case), у якій суд зазначив: «У тих випадках, коли Співтовариство шляхом Директиви накладає на держави-члени зобов'язання дотримуватись певного типу дій, ефективність такого акту ЄС була б зменшена, якщо б індивіди не мали можливості посылатись на нього в ході судового розгляду, якщо б національні суди не могли приймати до уваги, чи дотримувався національний законодавець при виборі форм та методів реалізації свого розсуду меж, встановлених цією Директивою» [3].

Таким чином, можна дійти до висновку, що міжнародні договори, на підставі яких функціонує ЄС (ці договори в науці також називають джерелами первинного права ЄС), регулюють не лише міждержавні економічні відносини, але й у силу принципу прямої дії – міжгосподарські зовнішньоекономічні відносини, тобто відносини між окремими суб'єктами господарювання, що сприяє забезпеченню прав та законних інтересів останніх у контексті функціонування вільного ринку в зоні ЄС.

Наприклад, ст. 30 ДФЄС визначає: «Між державами-членами забороняються митні платежі на імпорт та експорт чи рівнозначні збори. Ця заборона також стосується митних платежів податкового характеру» [4]. У разі ж,

якщо в законодавстві певної держави-члена ЄС подібні платежі будуть встановлені, суб'єкт господарювання матиме право не сплачувати такі платежі з посиланням на ст. 30 ДФЕС (у силу принципу прямої дії права ЄС).

У цьому контексті виникає запитання, **чи поширюється принцип прямої дії УАЕС щодо України**, тобто чи мають право національні суб'єкти господарювання або іноземні суб'єкти господарювання (тобто ті, що зареєстровані за законодавством іноземної держави) посилатись на норми УАЕС у разі суперечності національного українського законодавства положенням УАЕС?

Доцільно навести приклад, який допоможе зрозуміти важливість відповіді на поставлене запитання.

Частина 2 ст. 125 УАЕС містить більш ширший перелік фінансових послуг, аніж той, що наявний у ч. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Крім того, відповідно до змісту ст. 128 та пункту «д» ст. 125 Угоди про Асоціацію з ЄС сторони зобов'язуються дозволяти постачальникам фінансових послуг надавати так звані «нові фінансові послуги» тобто ті, які пов'язані з існуючими та новими інструментами або зі способом постачання таких інструментів, однак не надаються відповідно до законодавства однією зі Сторін Угоди.

Водночас аналіз положень ч. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» дозволяє дійти до висновку про закріплення можливості надання українськими суб'єктами господарювання виключного переліку фінансових послуг, що закріплені у вказаному законі, а також Законі України «Про банки та банківську діяльність». Це підтверджується положеннями ч. 2 ст. 4 вказаного закону, відповідно до яких фінансові послуги, надання яких передбачається іншими законами, підлягають включенню до переліку, визначеного частиною першою цієї статті. Надання фінансових послуг, не включених до зазначеного переліку, забороняється.

Отже, положення Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» не відповідають вимогам УАЕС.

Наведене свідчить про необхідність внесення змін до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» щодо можливості надання за законодавством України також і тих фінансових послуг, що прямо не закріплені в зазначеному законі, з метою відповідності положень Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» УАЕС.

Аналіз ст. 128 УАЕС дозволяє дійти до висновку, що вказана стаття встановлює права та обов'язки для сторін УАЕС (якими відповідно до ст. 482 УАЕС є Україна або ЄС, або держави-члени ЄС), однак не окремих суб'єктів господарювання, що надають чи мають намір надавати фінансові послуги.

У разі, якщо витлумачити, що УАЕС чи ст. 128 УАЕС не має прямої дії, то суб'єкти господарювання не мають права посилатись на вказану статтю та ця стаття не може безпосередньо застосовуватись до регулювання відносин за їх участю. Господарська діяльність із надання фінансових послуг на території України, у тому числі й зовнішньоекономічного характеру, повинна здійснюватись виключно відповідно до вимог національного закону. До моменту внесення змін до Закону України «Про фінансові послуги та регулювання

ринків фінансових послуг» на території України можна буде надавати виключно ті фінансові послуги, що закріплені у вказаному законі.

Якщо ж положення УАЕС чи окремої статті УАЕС (ст. 128) вважати такими, що мають пряму дію, то суб'єкти господарювання під час надання фінансових послуг в Україні, не передбачених національним законом, зможуть безпосередньо посилатись на ст. 128 УАЕС, здійснюючи не передбачену законом фінансову діяльність.

Розглянемо окремі наукові позиції та чинне законодавство з метою відповіді на запитання щодо прямої дії положень УАЕС.

Н.Б. Галецька відповідає на запитання щодо прямої дії УАЕС позитивно, зазначаючи, що «і ЄС, і Україна дозволяють пряму дію міжнародних договорів, а отже, зацікавлені фізичні та юридичні особи мають можливість використовувати норми Угоди для захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку» [5, с. 34]. Однак наведена позиція не є достатньо обґрунтованою, адже вказаний учений не узгоджує застосування прямої дії міжнародних договорів на території України з відповідними нормами національного законодавства.

Протилежну позицію має професор Р.А. Петров, який зазначає, що «правові системи України, Грузії та Молдови не передбачають прямої дії міжнародних угод у національному порядку» [6], водночас указана теза (як і позиція Н.Б. Галецької) не підкріплена аналізом чинного українського законодавства.

У праці «Угода про асоціацію Україна-ЄС: дороговказ реформ», що написана колективом авторів, зазначається: «Положення Угоди, які стосуються співпраці з питань юстиції, свободи та безпеки, сформульовані як зобов'язання виключно договірних сторін <...> ці положення безпосередньо не встановлюють суб'єктивних прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб, а тому позбавлені прямої дії» [7, с. 19–20]. Непрямо вказана теза свідчить про позицію авторів указаної праці про можливість поширення принципу прямої дії на положення УАЕС, окрім тих, що стосуються співпраці з питань юстиції, свободи та безпеки, водночас будь-яка аргументація зазначеної позиції відсутня.

Я.М. Костюченко зазначає про важливу роль практики Суду Європейського Союзу в процесі становлення інституту асоціації, що знайшло свій вираз, зокрема, у розгляді питання прямої дії норм різних угод про асоціацію [8, с. 229]. При цьому вказаний учений не дає чіткої відповіді, чи мають пряму дію норми УАЕС у правовій системі України, однак посилається на рішення Суду ЄС у справах Pabst & Richarz KG v Hauptzollamt Oldenburg (1982), The Queen v Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte S. P. Anastasiou (Pissouri) Ltd and others (Anastassiou) (1994), Meryem Demirel v Stadt Schwabisch Gmund (1987), що стосуються прямої дії угоди про асоціацію ЄС з окремими третіми країнами [8, с. 229–230]. Однак аналіз указаних рішень Суду ЄС дозволяє дійти до висновку про поширення прямої дії окремих норм угод про асоціацію в правовій системі ЄС та його держав-членів, однак не третіх країн, що уклали відповідну угоду про асоціацію. У цьому контексті слід зауважити, що практика Суду ЄС не є джерелом права на території України, а отже, на неї не можна посилатись як аргумент на користь прямої дії УАЕС у правовій системі України.

Враховуючи відсутності єдиної думки та аргументації в літературі щодо прямої дії УАЕС, варто проаналізувати

чинне законодавство України з метою з'ясування, чи мають положення УАЕС як міжнародного договору пряму дію (тобто чи можуть ці положення безпосередньо (без прийняття національних імплементаційних актів) застосовуватись до регулювання господарських відносин.

Спеціальним законом, що визначає порядок укладення та застосування на території України міжнародних договорів, є Закон України «Про міжнародні договори». Відповідно до ч. 2 ст. 19, «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [9]. Однак указана норма не дає відповіді на поставлене запитання щодо прямої дії міжнародного договору в Україні, у тому числі у зв'язку з тим, що предмет регулювання національного акта законодавства та міжнародного договору можуть не збігатись, тобто (з урахуванням термінології ч. 2 ст. 19 вказаного закону) міжнародний договір зазвичай «встановлює правила для держав», тоді як акт законодавства України «встановлює правила» для фізичних та юридичних осіб (у тому числі органів державної влади та місцевого самоврядування). Таким чином, вимогу ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» не можна поширювати на всі міжнародні договори, до яких приєдналась Україна (зокрема, не можна застосовувати до тих міжнародних договорів, що безпосередньо встановлюють права та обов'язки для держав, тобто регулюють відносини з їх участю).

Зазначена теза підтверджується позицією Верховного Суду України, що викладена в п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»: «Суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір» [10]. Це положення можна витлумачити таким чином, що співвідношення закону та міжнародного договору, судами під час правозастосування можна здійснювати тільки в тому випадку, якщо предмет правового регулювання міжнародного договору та закону співпадають, тобто вказані джерела регулюють відносини, що мають один і той самий суб'єктний склад, об'єкт та зміст.

У п. 14 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України під час здійснення правосуддя» зазначається, що «суди при здійсненні правосуддя можуть застосовувати норми міжнародних договорів безпосередньо як частину законодавства України, якщо вжиття відповідних заходів належить до компетенції суду або якщо вони сформульовані в міжнародному договорі як норми прямої дії... Як норми прямої дії підлягають застосуванню судом, зокрема, норми міжнародних договорів України, які закріплюють права людини та основоположні свободи» [11]. Отже, Вищий спеціальний суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ визнає, що норми прямої дії мають не всі міжнародні договори, а деякі з них, зокрема ті, що безпосередньо встановлюють права для фізичних осіб.

В іноземній літературі стосовно положень міжнародних договорів, що можуть безпосередньо застосовуватись, використовуються також поняття «безпосередня дія» чи «прямий ефект» (англ. – «direct effect») [12, с. 199–213], а також «безпосереднє засто-

сування» (англ. direct application) та «безпосередня застосовуваність» (англ. – direct applicability) [13, с. 425]. У свою чергу В.Ю. Калугін та О.В. Барбук зазначають про наявність «самовиконуваних норм міжнародних договорів» [14; 15]. О.В. Барбук зазначає, що «самовиконання (безпосереднє застосування) норм міжнародних договорів означає їх повну придатність для регулювання внутрішньодержавних правовідносин. Самовиконані норми можуть застосовуватись як моделі поведінки суб'єктів внутрішньодержавного права й під час включення в національну правову систему не порушують цілісності внутрішньодержавного правового масиву. У свою чергу несамовиконані норми не можуть автоматично включатись у правову систему. Для їх повної імплементації потребується прийняття додаткового внутрішньодержавного законодавства» [15].

Не зважаючи на визнання в літературі можливості існування самовиконуваних норм міжнародних договорів, єдині критерії самовиконаності норм міжнародних договорів у науці не розроблені. Наприклад, Л.В. Павлова наводить три критерії самовиконаності норм міжнародного права: 1) відповідні норми повинні мати статус норми міжнародного права незалежно від юридичної природи (договірна, звичаєва чи резолюція міжнародної організації); 2) за змістом норма повинна орієнтуватись на застосування суб'єктами національного права (фізичними та юридичними особами); 3) норма повинна мати пряму дію на території держави, не потребує допомоги внутрішньодержавного акта [16, с. 26–27]. Натомість О.В. Барбук зазначає, що норма будь-якого міжнародного договору може самовиконуватись за винятком певних умов: як загальну умову, що виключає самовиконання та безпосереднє застосування норм міжнародного договору, можна виділити наміри сторін договору виключити безпосереднє застосування міжнародного договору в національних правових системах. Норма міжнародного договору не може також застосовуватись безпосередньо в конкретній ситуації в разі, якщо її застосування спричинить такі наслідки: 1) порушення прав та законних інтересів третіх осіб, що випливають як із національного законодавства, так і з інших міжнародних зобов'язань держави; 2) відповідальність громадян за вчинення дій, що не визначені національним законодавством як протиправним; 3) є неприпустимим із точки зору національної безпеки чи публічного порядку держави [15].

Вбачається, що одним з обов'язкових критеріїв для визначення самовиконаності (прямої дії) норм міжнародних договорів повинна виступати адресованість цих норм безпосередньо фізичним та юридичним особам (у тому числі суб'єктам господарювання та органам публічної влади), що виступають суб'єктами, на яких поширюються внутрішньодержавне регулювання.

Аналіз положень розділів IV, V та VI УАЕС (норми, яких спрямовані в також на регулювання ЗЕД) дозволяє дійти до висновку, що більшість із цих норм адресована суб'єктам УАЕС: Україні, ЄС, Євроатому та країнам-членам ЄС. Водночас деякі з норм УАЕС адресовані безпосередньо фізичним чи юридичним особам. Прикладом норми, що адресована безпосередньо фізичними та юридичними особами, може слугувати ч. 1 ст. 98 УАЕС, яка сформульована таким чином: «Юридична особа України або юридична особа Сторони ЄС має право приймати на роботу в одне зі своїх дочірніх підприємств,

філій та представництв, засноване на території України або Сторони ЄС, відповідно до чинного законодавства країни постійного місця знаходження юридичної особи, працівників, які є громадянами України та держав-членів Європейського Союзу, за умови, що ці працівники є основним персоналом, як визначено статтею 86 цієї Угоди, та працюють виключно на юридичні особи, дочірні підприємства, філії та представництва» [17].

Водночас адресатом переважної більшості положень розділів IV, V та VI УАЕС є саме суб'єкти УАЕС. Так, відповідно до ч. 2 ст. 145 УАЕС Сторони повинні забезпечити виконання таких завдань: а) вільний рух капіталу, пов'язаний із наданням кредитів, які стосуються торговельних операцій, або з наданням послуг, у яких бере участь резидент однієї зі Сторін; б) вільний рух капіталу, пов'язаний із портфельними інвестиціями та фінансовими позиками та кредитами інвесторів іншої Сторони [17]. Отже, сумнівним вбачається можливість застосування положень ч. 2 ст. 145 УАЕС як норм прямої дії суб'єктами господарювання України як норм прямої дії з метою уникнення імперативних вимог п. 4 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» щодо одержання індивідуальних ліцензій на отримання кредитів в іноземній валюті.

Не зважаючи на можливість доктринально виділяти окремі норми УАЕС як норми прямої дії в тексті УАЕС, відсутня норма, яка б дозволяла застосовувати окремі положення УАЕС як норми прямої дії, так само як і в національному законодавстві України відсутні критерії для кваліфікації тих чи інших норм міжнародних договорів як самовиконуваних. Таким чином, можливість застосування окремих положень УАЕС як норм прямої дії на території України буде залежати від розсуду суб'єкта правозастосування – відповідного органу публічної влади України чи національного суду.

Р.А. Петров, досліджуючи досвід імплементації угод про асоціацію в іноземних країнах, зазначає про прийняття відповідними країнами спеціальних актів законодавства, що встановлюють порядок імплементації, та в деяких випадках визначають співвідношення національного законодавства та права ЄС. Наприклад, у 2001 р. Парламент Хорватії ратифікував Угоди про стабілізацію та асоціацію і в той же час видав Акт про імплементацію Угоди про стабілізацію та асоціацію, який передбачав імплементацію вторинного законодавства ЄС, однак не передбачав пряму дію права ЄС у правовій системі Хорватії. У 1992 р. Парламент Норвегії прийняв закон про імплементацію Угоди про ЄП 1992 р. Указаний закон встановив перевагу положень зазначеної Угоди та вторинного права ЄС над національним законодавством Норвегії в разі виникнення колізій [6].

Висновки. Враховуючи іноземний досвід як перспективу, слід запропонувати закріпити можливість застосування окремих норм УАЕС як норм прямої дії на рівні національного законодавства України шляхом прийняття окремого закону, що дозволить уникнути неоднакової правозастосовної практики.

Доцільним є також поширення принципу прямої дії на норми, що зобов'язують Україну модернізувати національне зовнішньоекономічне законодавство, що поширюватиметься на суб'єктів господарювання, що здійснюють ЗЕД (за аналогією з прямою дією директив ЄС, норми якої можуть застосовуватись як норми прямої дії в

разі відсутності приведення національного законодавства держав-членів ЄС до вимог цих директив). У такому разі застосування норм УАЕС як норм прямої дії, а також актів вторинного законодавства ЄС могло б здійснюватися в разі невиконання Україною в строки, встановлені УАЕС, вимог щодо модернізації національного зовнішньоекономічного законодавства та забезпечувало б реалізацію тих прав суб'єктів господарювання, які намічені до впровадження відповідно до вимог УАЕС.

Список використаної літератури

1. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза : [учебник для вузов] / [С.Ю. Кашкин, А.В. Жупанов, О.А. Четвериков и др.] ; под. ред. С.Ю. Кашкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2010. – 1119 с.
2. Энгстрем И. Прямое действие права Европейского Союза / И. Энгстрем ; пер. с нем. Ю.М. Юмашев // Право. – 2010. – № 2. – С. 88–103.
3. Case C-287/98 Grand Duchy of Luxemburg v Berthe Linster, Aloyse Linster and Yvonne Linste (2002) ECR I-6949 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d0f130deedad6c6a5fbf4f4f9025f3b01aefcfa9.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4ObhmQe0?text=&docid=45647&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&oc c=first&part=1&cid=194047>.
4. Treaty on the Functioning of the European Union (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT>.
5. Галецька Н.Б. Національна імплементація Угоди про асоціацію між ЄС та Україною : деякі теоретичні аспекти / Н.Б. Галецька // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 66. – 2014. – С. 27–35.
6. Petrov R.A. Constitutional challenges for the implementation of association agreements between the EU and Ukraine, Moldova and Georgia / R.A. Petrov // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.academia.edu/12067715/Constitutional_challenges_for_the_implementation_of_association_agreements_between_the_EU_and_Ukraine_Moldova_and_Georgia_21_2_European_Public_Law_Kluwer_International_2015_241-254.
7. Угода про асоціацію Україна-ЄС: дорожні вказівки реформ : EU-Ukraine Association agreement guideline for reforms / упоряд. О. Сушко та ін. Б.м. : Ін-т Євро-Атлантичного співробітництва, 2012. – 115 с.
8. Костюченко Я. Правова природа асоціації у практиці Європейського Союзу / Я. Костюченко // Право України. – 2013. – № 7. – С. 225–233.
9. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
10. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01 грудня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.
11. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.
12. Brownlie I. Principles of Public International Law / I. Brownlie. – 5th ed. Oxford: Clarendon Press, 1998. – 743 p.
13. Winter J. Direct applicability and direct effect: Two distinct and different concepts in Community law / J. Winter // Common Market Law Review. – 1972. – Vol. 9. – P. 425–438.

14. Калугин В.Ю. Механизм имплементации международного гуманитарного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право; европейское право» / В.Ю. Калугин. – Минск, 2003. – 22 с

15. Барбук А. Непосредственное применение международных договоров в национальной правовой системе / А. Барбук // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://evolutio.info/content/view/1052/181/>.

16. Павлова Л.В. Имплементация норм международного права во внутригосударственное право : [коллект. монография] / [Л.В. Павлова и др.] ; под ред. Л. В. Павловой. – Минск : БГУ, 2001. – 148 с.

17. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21 березня 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Т. 1. – Ст. 2125.

